

УДК 130.2

Білик Ганна

СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЛЯ ІНШОГО

У статті розглядаються декотрі стратегії конструювання ідентичності для іншої особи – в тому числі при її аналізі. Ідентичність розуміється як самість та «я-концепція», зміст якої можливо виокремити через дослідження розуміння (об'єктом дослідження) значимого ідентифікатора. В тексті показано, якими іншими стратегіями інколи послуговуються дослідники: нерефлексоване використання стереотипів, пояснювальних схем та додавання негативності.

Ключові слова: ідентичність, стратегії конструювання, пояснювальна схема.

Bilyk G. Strategies of Identity Construction for the Other

The article tells about some strategies of identity construction for other person (analysis of identity too). An identity is understood as self-construction. The contents can be found in the understanding (by the research object) of a important identifier. The text shows what strategies researchers can sometimes use: nonreflective use of stereotypes, explanation systems and addition of negativeness.

Key words: identity, construction strategies, explanation system.

Білик А. Стратегии конструирования идентичности для другого

В статье рассматриваются некоторые стратегии конструирования идентичности для другого – в том числе при анализе. Идентичность понимается как самость и «я-концепция», содержание которой возможно выделить через исследование понимания (объектом исследования) значимого идентификатора. В тексте показаны другие стратегии, которыми иногда пользуются исследователи: нерефлексированное использование стереотипа, объяснительной схемы и добавления негативности.

Ключевые слова: идентичность, стратегии конструирования, объяснительная схема.

Предметом дослідження виступає спосіб конструювання ідентичності для іншого (для досліджуваного об'єкта). У цій статті ми прагнемо продемонструвати, як конструкція, що «ставиться в провину» об'єктові дослідження, викриває інтенціональний бік дослідження і його певне програмування (свідоме або несвідоме) на прикладах розуміння ідентичності Вільгельма фон Габсбурга (Василя Вишиваного) і Євгена Маланюка, випадково обраних для аналізу особистостей. Витлумачення цих особистостей показує, яким чином конструюється ідентичність для іншого.

Наше розуміння поняття «ідентичність» ґрунтується на формулюванні його проблемного поля: «ідентифікація з чим? – ідентифікація з собою». Ідентичність важлива першочергово як «я-концепція» і самість як власний проект своєї власної самості. Або як проект самості, приписаний, відтак сконструйований для іншої особи. Зміст і розуміння цієї самості варіюються із парадигмальними змінами, але сьогодні розуміються як такі, що будуються і проявляються в процесі, тобто ця «я-конструкція» є нефінальною.

«Пошук відповіді на поставлене таким чином питання щодо того «я», яке «є», урухомлює механізм рефлексії, у процесі роботи якого й твориться ідентичність. Наскільки успішним є цей проект – залежить від здатності кожного витворити задовільну траєкторію власного розвитку від минулого до майбутнього й навпаки, перетворити себе, як носія віднайденної ідентичності, на наратив «я».. [...] в кожному випадку саме цей конструктивний наратив реконструйованих, а відтак вибраних життєвих ситуацій уміщує в собі «зінтегроване відчуття «я», стає ядром ідентичності окремо взятого індивіда» [11, с. 16–17]. У зазначеному підході дослідниці ідентичності Оля Гнатюк зазначає одночасну цілість і процесуальність, тяглість, без якої ідентичність також неможлива, а також певну вибірковість, фрагментарність. Тож – процес, охоплений у фрагментах, «контурне» відчуття охопленості суті. Як тут не згадати Чарльза Пірса із його заувагою, що людина в самоуявленні є контурним нарисом самої себе [8].

Ця контурність (до міри й вибірковість) стосується, як вже зазначалося, водночас і зовнішнього, і внутрішнього рівнів існува-

ння людини. Зовнішній – її включеність у соціально-культурні процеси, включає в себе як її автоматичні ідентичності (наприклад, професійна, соціальна або національна, у випадку, коли національна ідентичність уявляється як природно задана – всі ті ідентичності, що розуміються як певна даність, доки вони неproblemатизовані), так і самодолучення, ідентифікація із бажаними ідентифікаторами. Всі колективні ідентичності розуміються як чуття належності до спільноти [3, с. 51], що означає – пошук доказів і аргументацій на користь цієї належності (особливо гостро це у випадках, коли або особа не має «легітимного» права на спільноту, або коли спільнота стоїть під питанням). Тобто – пошук тих доказів і аргументів.

Основні складові ідентичності володіють достатньою необхідністю. Ідентичність вимагається як тіло або душа, хоч і не носить характер такої необхідності. Без однієї з важливих складових ідентичності особа мислиться недостатньою. Також важлива позиція однини. Попри постмодерні та сучасні стратегії й настанови децентрованість та зміщення норми в бік двоїстості або множинності (найактуальніші концепти для сучасності – концепт «якірної ідентичності» З. Баумана [1] та метафора «гарберобу ідентичностей», представлена в дослідженні Олени Бетлій та Катерини Дисі «Усе про ідентичність» у збірці «Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність» [5, с. 11–53]), подвійність вимагає уточнень.

Спричинюють таке необхідне уточнення по-перше, її онтологічна єдність (самість), по-друге, настанова свідомості на однину. Кожен із параметрів, за якими ідентичність описують або надають, має бути визначений (бажано) як однина, всі парні або множинні варіанти розуміються як девіація, відхилення, наявність прихованого ганджу, носії подвійних ідентичностей змушені до виправдань або пояснень – у момент визначення, що доводить травматично скроєний механізм функціонування складників ідентичності. Коли самі носії такої ідентичності так не роблять, то це роблять за них і для них, і то без особливої згоди, в тому числі і в дослідженнях.

Згідно з цією вимогою, визначення (принаймні в травматичних ситуаціях), процес становлення ідентичності є процесом вибору та відмов. Ці відмови є виділенням важливих ситуацій та важливих категорій «себе», відмежування ділянок (свого існування).

Простеживши за виокресленими ділянками себе, можна робити припущення про значущі ідентифікатори, а відтак і про їх зміст, тобто про зміст бажаної ідентичності. Межа між бажанням бути, способом бути і даністю бутності (реалізацією цього бажання) – не настільки чітка, щоб розділяти в усіх випадках ці грані буття між собою.

Принаймні в дискурсивному підході Стюарда Холла пропонується аналізувати не «хто ми є?», а «ким ми могли б стати», «як репрезентовані», і яке відношення між цими позиціями. Такий підхід декларує не повернення до витоків, а прихід до згоди з нашими «витоками», всередині дискурсу, історично створеного [12]. Стратегії конструювання минулого (вибудування свого його розуміння) пов'язані зі стратегіями конструювання себе.

«Наша історія незавершена, націєтворення (хоч і запізніле, за влучним висловом М. Рябчука) продовжується, і від того, під яким концептуальним кутом зору ми поглянемо на наше минуле, буде залежати наше майбутнє і навіть наше сьогодення, де Nation-Building та Self-Building пов'язані міцніше, аніж ми думаємо» [2, с. 67]. Це стосується і конструювання ідентичності для іншого. Для дослідника – це завдання (або гра) «збери ідентичність для іншого», і в тому, як дослідник (або просто інший) розуміє ідентичність другої особи – міститься його розуміння не тільки цієї особи, але й ідентифікатора. Тому можна з висловлень, наприклад, про ідентичність українця розуміти, як той, хто висловлюється, розуміє буття українцем.

Не будемо в рамках цієї статті робити припущення щодо того, якою саме є ідентичність Вільгельма Габсбурга або Євгена Маланюка. Просто окреслимо кілька стратегій конструювання ідентичності для іншого на прикладі текстів про ці дві особистості. На прикладі тексту про Маланюка розглянемо принцип несвідомого (нерефлексованого) використання стереотипу. На прикладі кількох текстів про Вільгельма Габсбурга розглянемо використання пояснювальних схем та пояснення через додавання негативності.

У критиків є кілька наперед визначених кліше, які пропонуються тому чи іншому *місцю* літератури (кліше не мають справи із особистостями, а тільки з *місцями* в наперед систематизованому просторі літератури): якщо емігрант – значить, туга за Батьківщиною, невдача і плач. Щоб не бути голослівними, варто

навести слова видатного українського дослідника, письменника, есеїста і певний період міністра – Івана Дзюби з есе «Поезія вигнання», написаного в 1990-му році для першого ознайомлення населення незалежної України із творчістю Євгена Маланюка, в СРСР забороненого: «... в Маланюка немає розпачу, немає сліз і плачів. Як немає і каяття чи скепсису, критичного аналізу власних позицій чи будь-якої «зміни віх» – з огляду на *очевидні й отверезливі* історичні реальності.. [курсив мій – А. Б.]» [4, с. 399]. Від слововживання і вже наперед пропонованих категорій еміграції складається враження таких дій, якими Маланюк займався до еміграції, які мають бути засудженими, критикованими, наче йдеться по якийсь період оп'яніння (інакше чому – отверезіння?), нездатності мислити ясно. Хоч і стверджується, що немає каяття, але стверджується, що були якісь обставини, за яких воно мало би бути, означається необхідність покаянь і рефлексії.

Нагадаємо: Євген Маланюк мав військову освіту, був командиром артилерійної команди, царським поручником, українським сотником, і адьютантом командуючого української армії Василя Тютюнника. До табору інтернованих (він був у польському м. Каліші) потрапив як військовик і там почав писати свої перші вірші. Зрештою, для чого Маланюкові «отверезіння»? Від чого? Як носію діючої української свідомості, йому не потрібні додаткові аргументи на її виправдання, для нього вона очевидна, самозрозуміла та самоцінна – саме так розуміється (уявляється?) дієва ідентичність.

Натомість дослідником проводиться рівність між невдачею політико-соціальною і світоглядом – не вдалося виграти війну – значить, ідея хибна, за однією невдачею очікується інша. Тут вперше ми маємо справу із феноменом свідомості, що із побутового мислення проникає в наукове – подвоєння негативності. Невдача політичної дії мусить пояснюватись «невдачею», вадою світогляду – в хибності ідеї вбачається пояснення поразки військової і політичної. Водночас втрата подвоюється позицією емігранта-жертви, що є певним образом слабкості («розпач, сльози, плач»). У цій ситуації бачимо, що І. Дзюба, певно несвідомо, послуговується стереотипом сприйняття образу емігранта і, від нього відштовхуючись (але його зазначаючи), малює певний нарис особи.

«Отверезілі й очевидні історичні реальності» – візія радянської історіографії, і, лише стоячи на позиціях радянської міфо-

логічної свідомості, можна використовувати опозицію «перемога більшовицької армії (позиція правильності, образ «отверезіння», нормування) – поразка національних змагань (позиція неправильності, образ «сп'яніння»)». У цій опозиції міститься оціночна та ідеологічна складова, яку своїм есе І. Дзюба мав би заперечити, але, застосовуючи категоріальний апарат радянської епохи, нерелексовано вводить у «підтекст» свого есе.

Вищезгадане подвоєння негативності чіткіше буде продемонстроване на прикладі рефлексій з приводу іншої особи – Вільгельма Габсбурга.

Основна категорія, що фігурує фактично в усіх розвідках, що стосуються цієї персони, – категорія «дивності». Фактично в усіх текстах ставиться питання «чому українська ідентичність?». У цій категорії дивності згорнуто містяться ще незрозумілість та неправильність, які виходять атрибутами ідентичності.

Дві найважливіші великі роботи щодо цієї персони в сучасному українському просторі – «Український патріот з династії Габсбургів» Т. Осташко і Ю. Терещенко [7] і «Червоний князь» Тимоті Снайдера [9] – представляють дві основні стратегії розуміння цієї особистості, що, кінець кінцем, зводиться до конструювання такої його ідентичності, яка була б зрозуміла і прийнята.

Українські дослідники аналізують подані факти в руслі історико-культурної дискурсивної методи, і «шов» ідентичності проходить між соціальним простором і психологією. Оптика дослідження ґрунтується на національній складовій ідентичності, а фактичним матеріалом є політико-соціальний бік життя ерцгерцога, пояснення ідентичності носить характер не «приписаної», а описаної. Зрештою, дослідження не ґрунтується на питанні «з яких причин така ідентичність?», а знімає його, показуючи природність такої ідентичності, її витоків і, головне, її функціонування.

Операційна модель ідентичності умовна і будується в рамках героїзації постаті. Відтак «героїчне» сприйняття цієї особистості наявне в сучасному українському просторі. Для нашого дослідження на зараз цікавішим є інший текст. Американський дослідник Снайдер використовує іншу стратегію – текст, що трохи ближче до художньої уяви, ніж до наукового дослідження, претендує на аналітичну вартість і певною мірою її досягає, принаймні формує певний дискурс розуміння особистості – через спосіб її витлумачення, і цей дискурс також функціонує. Страте-

гія конструювання ідентичності ґрунтується тут на використанні однієї універсальної пояснювальної схеми.

Аналізований предмет завжди більше, ніж аналіз. Аналіз – не більше як сітка, крізь яку «виловлюється» предмет, базою сітки є пояснювальна стратегія, пояснювальний принцип. Це те універсальне пояснення (не обов'язково підкорене логіці), згідно з якими витлумачується весь матеріал. Збіднення концепцій відбувається саме за рахунок обмеженості цього пояснювального принципу. Наприклад, радянська історіографія обмежувалася принципами еволюційності та історичних формацій. Зрештою факти подаються лише залежно від базового знання (про формації, наприклад), а все, що у рамки не вміщається – ампутується.

Приблизно так само подекуди діють при конструюванні ідентичності для іншого. Дослідження, або просто пояснення іншої людини – вибудування конструкції ідентичності для цієї людини, згідно обраної пояснювальної схеми.

Снайдер використовує пояснювальну політико-економічну систему: суто політичні монархічні інспірації детермінують національну основу ідентифікації Вільгельма Габсбурга. Політична меркантильність визнається базою ідентичності. Можливо, жодне інше пояснення і не володіло б достатньою пояснювальною силою, якщо звернути увагу на культурну ситуацію, в якій породжено таку інтерпретацію. Американська культура, що ґрунтується на категоріях глобалізації, консюмерізму в соціальному вимірі, на категоріях прагматизму, потужної школи соціології та поведінкової психології – у вимірі гуманітарної підстави культури, що разом із міфом американської мрії формує уявлення про дієву (прагматично спрямовану на досягнення мети соціального визнання) основу людської істоти. З причин такої основи гуманітарних наук, ідентичність в американській традиції більшою мірою соціологізується, підраховується. Метафізичні, психологічні й онтологічні питання не вирішуються в американській філософії, натомість її надбання – дієва та соціально детермінована психологія індивіда, що простує соціальними сходами. Звісно, такий спрощений і побіжний огляд умов створення пояснювальної схеми не охоплює всіх специфік і всього культурного багатства, але основна думка все ж виокремлена – така пояснювальна схема (політичний меркантилізм) зрозуміла в цій культурі, крім того – найбільш зрозуміла (на рівні популярної культури).

Друга складова операційної моделі Снайдера – тіло. Автор піддає сумніву огляд історії з позицій націоналізмів, і показує, що реальні ситуації більш складні та не володіють одновимірністю, в тому його заслуга. Але все ж дослідник спрощує ситуацію, подаючи розмаїття подій та життя, а відтак і складність ідентичності в єдиній оптиці тандему тілесності та політики.

Підсилена увага до тілесності, сексуальності та брудної політики – теж оптика сприйняття особистості, притаманна масовій культурі всіх часів, і найбільше репрезентована феноменом жовтої преси. Це також певні рамки сприйняття ідентичності. Фантазуючи на тему тілесності Вільгельма, Снайдер свідомо чи несвідомо ставить її в основу ідентичності. В філософії тілесність і «тіло» – складні і важливі категорії феноменології. Але в цьому випадку це не феноменологічне тіло, а «тіло бажання» – культурне тіло, категорія жовтої преси (масової культури), своєрідний аргумент соціальної маргінальності.

Попри декларацію незаангажованості зведенням національної ідентичності до однієї позиції, Снайдер залишає основою тексту питання «чому така дивна ідентичність?», задля приваблення уваги читача (стратегія популярної літератури). «Хто ж був цей дивний чоловік, який змінив свою ідентичність і вирішив боротися за чужу державність?» [10] – чільне питання книги і в ньому чітко проявляється категорія дивності, в ньому міститься думка про несумісність (або принаймні погану сумісність чи небажане сусідство) двох базових ідентичностей ерцгерцога Вільгельма – габсбурзьку й українську.

Більшість питань, що виникають щодо цієї особи, зводяться до питання, що саме спонукало його самоідентифікуватися як українця? Що змушувало його не зраджувати ідеї? Євген Онацький у «Портретах в профіль» наводить простору цитату П. Карманського, який роздумує про українські уподобання ерцгерцога: «і чи багато знайдеться між нами таких, що уміють оцінити чин ідеаліста та мрійника й уміють поводитися з цією хворою душею...» [6, с. 135]. Як правило, подібне запитання задається разом із сумнівними епітетами – «дивний», «хвора душа» та ін. Тобто у відповідь на питання, що робило його українцем, шукається якась вада, особиста «недостача», мінімум інтрига. Не-розуміння пояснюється через не-здоров'я (нехай і метафоричне). Вся ситуація розуміється як *не-правильна*, оскільки цей

факт артикується, проблематизується. Факт трансформованої ідентичності уявляється як перша «негативність» (*не-розуміння, не-правильність*). Очевидним речам і подіям не вимагається пояснення.

У висловах міститься очікування, що ця українська ідентичність припиниться, вийде вся із часом, що це тимчасова ідентичність (перформативна? маскарадна?), Вільгельмові заперечують його українську ідентичність як цілісність – швидше, йому пробають її як тимчасову втіху (П. Карманський: «наша публіка, як звичайно, уже не церемонилася з цією жертвою молодечою нерозваги та мрійливої вдачі» [6, с. 135]). Але ця ідентичність не виснажується з часом, не перестає функціонувати, отже, характеристика тимчасовості тут неможлива, це повноцінна базова складова ідентичності. Просто прийняти її беззастережливо виявляється фактично неможливо.

Висловлення сучасників ерцгерцога і сучасних дослідників показують, що Вільгельм не може розумітись у межах норми, але коли його «ненормальність» (у значенні невміщення в норму) отримує підтримку іншої «ненормальності», все (нібито) стає на свої місця. Таким є пояснення в «Червоному князі» (побіжне, не виокремлене в тексті в гіпотезу) українськості ерцгерцога через тілесні збочення. Якщо людина уже володіє якоюсь вадою (в цьому випадку соціальною), отже, й інші її вади (додавання національної ідентичності як неправильність) розуміються самі собою. Такий каузальний зв'язок – лише ілюзії свідомості, причинний зв'язок між різними вадами не очевидний, але йдеться про силу пояснюваності, а не про логіку. Згідно з правилами формальної логіки, з двох негативних тверджень не можна дійти висновку, тому в операції подвоєння (додавання) негативності є логічне викривлення.

Звідси випливає таке квазіпояснення. Подвоєння негативності (пояснення якоїсь «дивності» через додавання ще однієї дивності (соціальної маргінальності) призводить до ілюзії розуміння, чи, якщо точніше, до конкретного розуміння, в межах певного дискурсу. Стратегія Снайдера найбільше нагадує стратегії жовтої преси і творить дискурс, оснований на певній моделі розуміння дійсності – «дійсності світського скандалу».

У випадку есе І. Дзюби бачимо, як відбувається несвідоме послугування ідеологічним категоріальним апаратом і слововжитком,

що розуміється як мова, тобто межово натуралізований у тіло культури спосіб комунікації, дискурс висловлювання і мислення. Натомість це висловлювання демонструє, що тут промовляє не просто дослідник, а ціла епоха і традиція мислити/висловлюватись.

Використання пояснювальної схеми (разом з тим і мови аналізу) – віднайдення максимально комфортного змісту: означає відчуття цілісності, значимості, пов'язаності, певного порядку. Пошуки сенсу мають під собою пошуки зв'язків. Тому найбільшою силою пояснюваності володіють такі моделі дійсності, які найбільш відомі дослідникові / реципієнтові / читачеві. Така модель дійсності твориться на уявленнях про норму, раціональність, про найбільш відомі (прийнятні) зв'язки між подіями. Відтак накидання на об'єкт пояснювальної схеми є жестом вбудовування його у свій світогляд, систему цінностей та розуміння причинності між подіями, а також уявлень про норму. Багато зв'язків уявляються такими, наче вони є логічно виправданими, хоч виправдання тут не логічне, а ідеологічне або світоглядне. Походження таких стереотипізованих зв'язків – з ідеології, світоглядної системи, традиції мислити.

Розкриття операцій конструювання ідентичності для іншого мало на меті показати перспективу досліджень, які б не підтримували конфлікт між самоідентифікаціями та приписаними ідентифікаціями, а використовували б цю двоїстість і її можливості. Зрештою, не можливо не звертати уваги на самоідентифікації, не можливо також й ігнорувати ідентичності приписувані. І для розуміння специфік ідентичностей найпридатнішим є уточнена метода Стюарда Холла разом із історико-біографічним підходом, що в культурології придатне як насичений опис (метода Кліфорда Гірца, пропонується для артефактів культури), що зводиться до запитань «ким себе вважає об'єкт дослідження?». Такий метод успішно застосовується в дослідженнях (наприклад, у статті Ольги Скороход «Нося фамилию украинца»: реконструкція національної ідентичності Павла Скоропадського» [5, с. 179]).

Зрештою, згадується фраза нашої колеги, яка нещодавно на тематичному семінарі з питань ідентичності на зауваження одного професора (що поетові Маланюкові не можна приписувати українську ідентичність, оскільки ідентичність у нього – європейська), запитала: «Невже можливо нехтувати тим, як людина сама себе визначала?».

Література:

1. Бауман З. Прощание с миром своих и чужих / Зигмунт Бауман // Вокруг света. – 2011. – № 12. – С. 248–252, 254–260.
2. Воропай Т. С. Національна ідентичність та національна держава // Вестник ХПИ : тематический сборник научных трудов / Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт». – Х. : НТУ «ХПИ», 2002. – С. 66–74.
3. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
4. Дзюба І. Поезія вигнання // Прапор. – 1990. – № 1. – С. 131–136; цит. за: Літературно-критичні матеріали про Євгена Маланюка // З видання Євген Маланюк. Земна мадонна. Вибране / ред. Микола Неврлий. – Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, 1991.
5. Міжкультурний діалог. – Том 1: Ідентичність. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 464 с.
6. Онацький Євген. Портрети в профіль. – Чикаго: Українсько-Американська видавнича спілка, 1965.
7. Осташко Т., Терещенко Ю. Український патріот з династії Габсбургів. – К.: Темпора, 2011. – 408 с.
8. Пирс Ч. С. Логические основания теории знаков / пер. с англ. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.
9. Снайдер Т. Червоний князь. – Київ: Грані-Т, 2011. – 344 с.
10. Сумні пригоди габсбурзького ерцгерцога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/publication/80537-sumni-prigodi-gabsburzkogo-ertsgercsoa.htm> – назва з екрану (10.01.2013).
11. Giddens A. Nowoczesność i tożsamość. – Warszawa: Wyd-wo nauk. PWN, 2007. – S. 105-107; цит. за: Міжкультурний діалог. – Том 1: Ідентичність. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 464 с.
12. Hall S. Introduction: Who Needs «Identity?» // Questions of Cultural Identity. Ed. by Stuart Hall and Paul du Gay – L., 2000.